

พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร

ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล

(ต่อจากนิตยสารศิลปากร ปีที่ ๒๒ เล่ม ๒ กรกฎาคม ๒๕๒๑)

๘. รัศมีและประภามณฑล

ในขั้นต้นเราอาจสังเกตเห็นได้ว่าแม่เศียรของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรมักมีรัศมีอยู่เบื้องหลัง แต่ประภามณฑลก็มีได้มีอยู่ล้อมรอบพระองค์ทั้งหมด อย่างไรก็ตามนางสาวเคอมีล์มานคิดว่าเราควรเห็นว่าขอบลายลูกประคำและลายเปลวไฟที่อยู่ล้อมรอบแผ่นเบื้องหลังส่วนใหญ่ของประติมากรรมสมัยปาละ—เสนะ ก็ควรถือว่าเป็นประภามณฑลด้วย สำหรับรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรและเทวดาองค์อื่นๆ ในสมัยแรกของศิลปะปาละ—เสนะก็มักไม่มีรัศมีมาประกอบรอบเศียรยกเว้นรูปพระวาคีศวรีเท่านั้น ทั้งนี้แผ่นเบื้องหลังก็มักมีขอบตั้งที่กล่าวมาแล้วประกอบอยู่ และโดยนัยตรงกันข้ามเมื่อประติมากรรมเหล่านี้มีรัศมี แผ่นเบื้องหลังก็ไม่มีขอบมาประกอบ ดังนั้นเราจึงอาจคิดได้ว่ารัศมีและประภามณฑลนี้ใช้แทนกันได้ หลังสมัยฟื้นฟูของศิลปะปาละ—เสนะและด้วยเหตุผลซึ่งนางสาวเคอมีล์มานจะพยายามอธิบายต่อไป เราจะได้พบทั้งรัศมีและสิ่งซึ่งเราให้คำจำกัดความว่าประภามณฑลแก่พระพุทธรูปบางรูป รวมทั้งเทวรูปพระนารายณ์ พระอิศวร และในบรรดารูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ก็รูปพระชศรปณะ

ท้ายที่สุดแม้ว่ารูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรสำริดประทับนั่ง จะทรงมีรัศมีซึ่งยื่นขึ้นไปเหนือพนักของบัลลังก์ แต่รูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรสำริดประทับยืนก็มีประภามณฑลล้อมรอบพระองค์ ประภามณฑลนี้มักติดอยู่กับพระองค์ด้วยแผ่นโลหะ มีหน้าที่คล้ายกับวงโค้งสำหรับยึดคั้งในศิลปะขอมสมัยโบราณ

ต่อไปนี้จะพิจารณาถึงรัศมีและประเภทมณฑลตามลำดับ

๑. รัศมี (ศิวรัศมีหรือมุขมณฑล)

ตามคำราชของอินเดีย รัศมีต้องมีรูปร่างเป็นวงกลมหรือคอกบัวบาน กว้าง ๑๑ องคุลี (หนึ่งองคุลีเท่ากับความกว้างของหนึ่งนิ้ว คือเท่ากับหนึ่งในสี่ของความกว้างของกำหมัด) เป็นการแสดงรูปร่างของ “เกียรติ” หรือวงแสงสว่างเป็นประกายล้อมรอบเศียรของเทวดา

รัศมีรอบเศียรของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรอาจแบ่งออกได้เป็น ๒ แบบ คือแบบวงกลมหรือรูปไข่

ก. รัศมีรูปวงกลม รัศมีแบบนี้เป็นแบบที่เก่าที่สุดและก็หายากที่สุดด้วยนางสาวเทอมัลมานได้ค้นพบเพียง ๖ ตัวอย่างเท่านั้น ตัวอย่างแรก (แบบ ก. ๑) มีอยู่ในศิลปะของราชวงศ์กุษาณะ เป็นของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรเลขที่ B-๘๒ แห่งพิพิธภัณฑสถานเมืองลัคเนา (รูปที่ ๒) ส่วนใหญ่ของรัศมีในแบบนี้ ขอบมักมีลวดลายเครื่องวงกลมประกอบด้วย

ต่อจากนั้นมารัศมีวงกลมก็มีอยู่ในศิลปะปาละ—เสนะ สำหรับรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรรัศมีมักเรียบไม่มีลวดลายประกอบ (รูปที่ ๒๔, ๓๙ สำหรับรูปที่ ๒๔ หมายถึงเฉพาะบุคคลตรงกลางเท่านั้น) คือ แบบ ก. ๒ หรือมีฉนวนก็มีขอบที่มีลวดลายเครื่องประดับตกแต่งมากคือแบบ ก. ๓ เช่นมีขอบเป็นรูปเปลวไฟ (รูปที่ ๒๗, ๓๔) และบางครั้งก็เป็นลายลูกประคำ (รูปที่ ๓๔) และอาจมีลายดอกไม้อยู่บนยอดด้วย (รูปที่ ๓๔) รัศมีแบบ ก. ๒ อาจมีลายพันธุ์พฤกษาที่แลเห็นได้ไม่ชัดมาประกอบอยู่ทั้งสองข้าง (รูปที่ ๓๙) สำหรับรัศมีแบบ ก. ๓ ก็มีเศียรภรณ์นอกประกอบอยู่ทั้งสองด้านเช่นเดียวกัน (รูปที่ ๒๗) หรือมีฉนวนก็เป็นลายดอกไม้ (รูปที่ ๓๔) หรือรูปกินนรซึ่งลำตัวกลายเป็นลายใบไม้ รูปมกร ลายดอกไม้ และกินนรเหล่านี้ตั้งอยู่บนแผ่นขวางซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของพนักของบัลลังก์ หรือเป็นลวดลายเครื่องประดับบนแผ่นเบื้องหลัง

รัศมีรูปวงกลมแบบ ก. ๓ ซึ่งล้อมรอบไปด้วยเปลวไฟ (ชวาลา) เหล่านี้ทำให้นึกไปถึงประเภทมณฑลของอินเดียซึ่งบางครั้งก็ล้อมรอบสิ่งที่ทรงถือหรืออวตารของเทวดา สำหรับรูปพระโลกนาถในพิพิธภัณฑสถานอินเดีย (รูปที่ ๒๗) พระพุทธรูปซึ่งทรงแสดงปางมารวิชัย (ภุมิขปรรคมุทรา) ก็ปรากฏอยู่เหนือคันทนาของรัศมี ในขณะที่ทางคันทนาก็มีพระพุทธรูปปางประทานอภัยซึ่งอาสน์ของพระองค์ก็คือคอกบัวซึ่งพระโลกนาถทรงถืออยู่ในพระหัตถ์นั่นเอง

ข. รัศมีรูปวงโค้ง เป็นรัศมีที่มีปรากฏอยู่เสมอและมีลักษณะที่แตกต่างกัน
ออกไปบ้าง

ในแคว้นมหाराษฎร์รัศมีรูปวงโค้งมักไม่มีลวดลายมาประกอบ มีลักษณะค่อนข้างแคบที่ป่าของประติมากรรม แต่จะค่อยๆ ขยายใหญ่ออกทางเบื้องบนและมีขนาดเลเยศีระของประติมากรรมขึ้นไปมาก (แบบ ข. ๑ เช่นรูปที่ ๖) ในแคว้นโอริสสะรูปร่างของรัศมีรูปวงโค้งก็ยังคงปรากฏเป็นเช่นเดียวกัน แต่สูงน้อยลง และรัศมีก็ประดับด้วยแนวลายลูกประคำ (เช่นรูปที่ ๑๔) รัศมีแบบ ข. ๑ นี้มีปรากฏอยู่ในศิลปะปาละ—เสนะด้วย อาจไม่มีลวดลายประกอบ (คือบริวารในรูปที่ ๒๔) หรือมีลวดลายประดับต่างๆ กัน เช่นลายซีกที่สลักลึกลงไปหรือลายเป็นจุด (เช่นรูปดินเผาจากพุทธคยา) แนวลายลูกประคำ แนวลายเส้นนูนเรียบ ๒ ชั้น ลายเปลวไฟ พื้นหลังประดับด้วยลายก้านขดรูปคอกบัว ในขณะที่ขอบประดับด้วยลายเส้นนูนมีลายลูกประคำหรือลายเรขาคณิตประกอบทั้งหมดล้อมรอบด้วยลายเปลวไฟอีกชั้นหนึ่ง (รูปที่ ๓๗)

สำหรับรัศมีแบบ ข. ๒ นางสาวเคอมัลมานขอใช้สำหรับรัศมีแบบ ข. ๑ ซึ่งมีรูปร่างแปลกออกไปและเธอก็คิดว่าเกิดขึ้นทีหลัง คือรัศมีที่ประดับด้วยลายกลีบบัวหรือมีขอบประดับด้วยลายกลีบบัว รัศมีเช่นนี้มีปรากฏอยู่แก่รูปพระสิงหนาทและพระสิงหาสน์โลกศวรที่มิโหบา สำหรับที่อื่นก็มีปรากฏอยู่เฉพาะแก่รูปพระขรรพณะบางองค์เท่านั้น (รูปที่ ๑๙) รัศมีแบบนี้อาจปรากฏมีรูปร่างเป็นบัวกำลังบานด้วย

แบบ ข. ๓ ได้แก่รัศมีซึ่งความกว้างที่ยอดและที่ฐานเกือบเท่ากัน มีรูปร่างค่อนข้างสูงและดูเหมือนจะปรากฏอยู่ที่นาถา อาจไม่มีลวดลายประดับหรือล้อมรอบด้วยแนวลายลูกประคำ (รูปที่ ๒๖) บางครั้งแนวลายลูกประคำนี้ก็ล้อมรอบด้วยขอบลายเปลวไฟอีกต่อหนึ่ง มีลายคอกไม้อยู่บนยอดศุครัศมี อาจมีนกเช่นหงส์มาประกอบอยู่แต่ละค้ำ ห้วนจะหันกลับออกและหางนกก็จะกลายเป็นลายใบไม้ สัตว์เหล่านี้เป็นส่วนหนึ่งของลวดลายเครื่องประดับของพนักบัลลังก์ นอกจากนี้บางครั้งรัศมีก็ยังมีการคล้ายคอกบัวอยู่หลังเศียรมีลายใบไม้ที่หันออกจากกันอยู่แต่ละข้าง (รูปที่ ๓๓)

แบบ ข. ๔ คือรัศมีรูปไข่ เป็นลักษณะกึ่งกลางระหว่างแบบ ก. และ แบบ ข. มีรูปร่างใหญ่กว่ารัศมีรูปวงโค้ง มีความกว้างเกือบเท่ากันทั้งที่ฐานและยอดและสูงกว่าศีรษะของประติมากรรมเพียงเล็กน้อย สำหรับรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร นางสาวเทอมัลมานได้เคยเห็นเพียง ๒ รูป รูปหนึ่งอยู่ที่ศาลันทาคือรูปพระมหากษัตริย์ อีกรูปหนึ่งอยู่ที่เจารปุระคือรูปพระขรรพณะประทับยืน ที่ศาลันทา (รูปที่ ๒๓) รัศมีรูปไข่ประดับด้วยลายแนวลูกประคำพันกัน สลักอย่างบางมาก ประกอบด้วยลายดอกบัวอย่างคร่าว ๆ และมีลายแนวเปลวไฟเป็นขอบ รัศมีเช่นนี้อาจเปรียบเทียบกับรัศมีของพระพุทธรูปองค์หนึ่งในพิพิธภัณฑสถานอินเดีย สำหรับรูปพระโพธิสัตว์ที่เจารปุระ (รูปที่ ๓๘) คงมีแต่เพียงแนวลายเปลวไฟเป็นขอบเท่านั้น รัศมีแบบเดียวกันนี้ยังปรากฏมีแก่เทวรูปพระอาทิตย์ ซึ่งลักษณะแบบศิลปะใกล้เคียงกันมากกับรูปพระขรรพณะยืนที่เจารปุระ

๒. ประภามณฑล (ประภาสี)

ได้กล่าวมาแล้วว่าประภามณฑลของรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรไม่เกินไปกว่าศิลปะสมัยปาละ แม้ว่าในสมัยแรกของศิลปะปาละ รูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรจะไม่มีทั้งรัศมีและประภามณฑล (รูปที่ ๒๑, ๒๒) แต่ลักษณะทั้งสองประการก็ปรากฏแก่ประติมากรรมบางรูปซึ่งมีลักษณะของกษัตริย์ในสมัยนี้ เช่น รูปพระวาศิวรีซึ่งประทับนั่งเหนือสิงห์

ตั้งแต่สมัยฟื้นฟู ลักษณะของกษัตริย์ก็มีปรากฏอยู่แก่รูปเทวคาเป็นจำนวนมาก ทั้งรัศมีและประภามณฑลก็มีปรากฏแพร่หลาย แก่พระพุทธรูปไม่ว่าจะทรงเครื่องหรือไม่ แต่บางครั้งก็ประทับนั่งเหนือสิงห์ แก่เทวรูปพระนารายณ์ซึ่งทรงเป็นพระจักรพรรดิ แก่พระอิศวรซึ่งทรงเป็นมเหศวรคือผู้คุ้มครองอันยิ่งใหญ่ และในบรรดารูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรก็มีปรากฏแก่รูปพระขรรพณะ (รูปที่ ๑๙, ๓๘) ซึ่งประทับเหนือภูเขาไปตะละอันเป็นภูเขาและราชธานีของพระจักรพรรดิ

ประภามณฑลนี้ไม่ว่าจะล้อมรอบประติมากรรมซึ่งมีแผ่นเบื้องหลังหรือประติมากรรมสำริดก็มักจะมีลักษณะเป็นขอบเปลวไฟ (ชวลา) ข้อยกเว้นมีเฉพาะแต่รูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรเช่น รูปที่ ๓๘ ในหลายกรณีขอบแรกนี้จะมิชอบที่ ๒ มาประกอบ ขอบที่ ๒ มักประดับด้วยลายลูกประคำ ลายเรขาคณิต (รูปที่ ๒๐) ซึ่งอาจเป็นรูปวัชระ หรือบางครั้งก็เป็นลายมิตเป็นเกลียว นางสาวเทอมัลมานได้กล่าวมาแล้วว่า

ประมาณณฑลแบบนั้นมักประกอบด้วยรูปดอกบัวซึ่งพระโพธิสัตว์ทรงถือ เป็นรูปดอกบัว
รูปกลมมนมองเห็นทางด้านหน้า แต่เธอก็ไม่สามารถกล่าวได้ว่านั่นเป็นลักษณะพิเศษของ
ท้องถิ่นได้หรือไม่

ดังที่เห็นมาแล้ว ส่วนประกอบของประมาณณฑลก็คล้ายคลึงกับส่วนประกอบ
ของรัศมี ความคิดที่เกี่ยวกับลักษณะทางประติมาณวิทยาทั้งสองประการก็เป็นเช่นเดียวกัน
คือการแสดงออกทางรูปร่างของประกายอันศักดิ์สิทธิ์ที่ออกมาจากภาพของบุคคลที่
ต้องการแสดง ในคัมภีร์มหาปรัชญาปารมิตาศาสตร์มีข้อความกล่าวไว้ว่า “อะไรคือ
แสงสว่างปกติ (ปรกฤติประภา) ของพระพุทธองค์..... คือแสงที่กว้าง ๒ วา
(วยามประภา) ล้อมรอบพระพุทธองค์ทั้งสี่ด้าน พระโพธิสัตว์ได้ทรงมีแสงเช่นนี้ตั้งแต่
ทรงถือกำเนิดและเป็นลักษณะหนึ่งในลักษณะ ๓๒ ประการ มีชื่อว่าวยามประภาลักษณะ”
พระโพธิสัตว์บนพื้นดินก็ทรงมีลักษณะเช่นเดียวกับพระพุทธองค์เช่นเดียวกัน ด้วยเหตุนี้
จึงเป็นการเหมาะสมที่จะแสดงรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรล้อมรอบด้วยประมาณณฑล

นอกจากนี้ประมาณณฑลยังอาจมีความหมายอีกประการหนึ่งทางด้านกจิพิธิ
ด้วย ผู้เคารพนับถือซึ่งได้สรรเสริญบูชาเทวดาตามตำราเช่นคัมภีร์สาธนะ จำต้องนึกถึง
เทวดาว่าล้อมรอบไปด้วยบริวารและอยู่ในสถานที่แห่งหนึ่ง ทั้งหมดนี้รวมเป็นมณฑลหรือ
เขตอันศักดิ์สิทธิ์ คำว่า “ประมาณณฑล” ซึ่งนายเรากล่าวว่าเป็นรัศมีรูปร่างต่าง ๆ กัน
นายกุมารสวามีก็ได้นำมาใช้หมายถึงประมาณณฑลที่เรากำลังกล่าวถึงนี้ ด้วยเหตุนี้
นางสาวเดอมัลมานจึงเห็นว่าประมาณณฑลนี้สำหรับล้อมรอบเทวดาให้หลุดพ้นจากโลก
ภายนอก เพื่อให้ผู้เคารพบูชาสามารถมองเห็นได้ในการบำเพ็ญสมาธิ

(ยังมีต่อ)